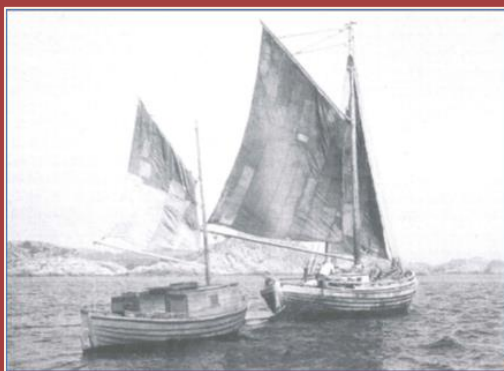

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER

Utvalgte kulturminner

Vedtatt i Arendal bystyre 2.april 2020

Arendal kommune med støtte fra Riksantikvaren og Aust-Agder fylkeskommune

Innhold

Bakgrunn og målsetting	2
Riksantikvarens målsetting	2
Arendal kommunes målsetting	3
Formålet med kommunedelplan for kulturminner	3
Valg av planform	3
Arbeidsform	4
Valg av temaer	4
Bakgrunn for de utvalgte temaene	4
Kunnskapsgrunnlaget	5
Temadel	6
Hager, parker og alléer	6
Maritime kulturminner	8
De båtreisende	8
Fortøyningsinnretninger	10
Sjømerker	11
Krigsminner fra 2. verdenskrig	13
Uthavner	15
Handlingsdel	17
Foreslåtte tiltak i årene fremover	17
Tiltak for tema hager, parker og alléer	17
Tiltak for tema maritime kulturminner	18
Tiltak for tema krigsminner fra 2. verdenskrig	18
Tiltak for tema uthavner	19
Vedlegg	20
Lenker til relevante planer	20

Bilder forside: *Karpedam, Heimarnes. Foto AK.*
Midtmerdø, mot Tollboden. Foto AK.
Kompassrose, Merdø. Foto AK
“På vei til neste havn”, bilde fra en artikkel om «de reisende» i Arendal historielags
Årbok 2004.
Ringbolt. Foto Øyvind Rosenvinge.
Bota etter en brann i 2016. Foto AK
Tyskerbunkers, Torjusholmen. Foto AK

Bakgrunn og målsetting

Mål:

Arbeidet med kommunale kulturminneplaner skal være et virkemiddel for å sette kulturminner på den lokalpolitiske dagsorden og etablere en større grad av lokal forankring og medvirkning i utvelgelsen av viktige kulturminner som skal søkes bevart. Kommunale kulturminneplaner skal styrke kunnskapsgrunnlaget for politiske og administrative beslutninger i kommunen, skape forutsigbarhet for forvaltning, eiere og utbyggere og være et redskap for å synliggjøre kulturarven som ressurs.

Riksantikvarens målsetting

Alle har et felles ansvar for å ta vare på kulturminner, kulturmiljøer og landskap for kommende generasjoner. Den offentlige forvaltningen har et særskilt ansvar for å sikre at de nasjonale målene for kulturminneforvaltningen oppfylles.

Noen nasjonale miljømål for kulturminner og kulturmiljøer:

1. Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer skal ikke overstige 0,5 prosent innen år 2020.
2. For automatisk fredete arkeologiske kulturminner skal det årlige tapet ikke overstige 0,5 prosent innen 2020.
3. Et representativt utvalg kulturminner og kulturmiljøer skal være vedtaksfredet innen 2020.
4. Fredete bygninger, anlegg og fartøy skal ha ordinært vedlikeholdsnivå innen 2020. Et representativt utvalg automatisk fredete arkeologiske kulturminner skal være sikret innen 2020.
5. Planlegging i kommuner, fylker og regioner skal medvirke til å hindre uønsket nedbygging av matjord og ivareta viktige kulturminner.

Regjeringen har forventninger om at kommunene registrerer og verdisetter kulturminner og kulturmiljøer som har lokal verdi, og innarbeider disse i planer etter plan- og bygningsloven. Fylkeskommunene bistår med veiledning. En kommunedelplan for kulturminner vil være et godt verktøy og gi et solid grunnlag for arbeidet.

Riksantikvaren har som mål at alle kommuner skal ha en kulturminneplan innen 2020. Riksantikvaren bidrar med rådgivning og økonomiske midler. Arendal kommune ble tildelt 100 000 kroner i 2015. Aust-Agder fylkeskommune har bidratt med 25.000 kroner.

Det blir jevnlig avholdt seminarer i regi av Riksantikvaren, og det er utarbeidet veiledningsmatriell. Aust-Agder fylkeskommune har også bidratt med samlinger. Arendal kommunes representanter har deltatt på samtlige arrangementer, og veiledningsmateriale er brukt som et utgangspunkt for utarbeidelsen av planforslaget.

Arendal kommunes målsetting

Samfunnsdelen av Kommuneplanen 2011-2021 har under delmålet *Fra kulturminner til levende historie* slått fast at kommunen skal gjøre kulturminner og kulturarv synlig og tilgjengelig, og bidra til at vår lokale historie blir gjort levende.

Dette er fulgt opp i *Kommunedelplan for kultur 2013-2016* som ble vedtatt høsten 2012. Her er det i *kap. 19 Kulturarv og lokalhistorie* fastlagt som en hovedmålsetting å gjøre vår felles kulturarv synlig og tilgjengelig for alle.

Som to av 14 tiltak tilknyttet dette hovedmålet er det vedtatt at det skal utarbeides en kulturminneplan som skal omfatte bevaringsverdige parker, hager, alléer og registrering av kulturminner. Det står også at det skal også lages en oversikt med informasjon om kommunens uthavner og stedsnavn på kommunens hjemmeside.

I den reviderte utgaven av *Kommunedelplan for kultur*, som ble vedtatt 16.03.2017, står det blant annet at det er viktig å kjenne den lokale og globale kulturarven for å føle tilhørighet. Ved å kjenne sin plass i verden og historien gis det også grobunn for identitetsutvikling og sosial trygghet.

Formålet med kommunedelplan for kulturminner

Hensikten med planarbeidet er å nå ovennevnte målsetting om å gjøre kulturminner og kulturarv synlig og tilgjengelig, og bidra til at vår lokale historie blir gjort levende for innbyggerne.

Formålet med planarbeidet er å kartfeste viktige kulturminner i kommunen, for å utvide kunnskapsgrunnlaget om tidligere tiders virksomhet og liv.

Hovedhensikten med dette er å styrke innbyggernes identitetsfølelse, og på sikt danne grunnlag for videreutvikling av Arendal. Informasjonen som presenteres i kommunedelplanen må gjøres tilgjengelig for beslutningstakere og innbyggerne for ettertiden.

Formidling er et sentralt og gjennomgående tema for handlingsdelen.

Kulturminneplanen vil være et godt supplement til kommunedelplan for sikring og videreutvikling av bevaringsverdig bebyggelse og områdene rundt. Kommunens planverk vil etter hvert gjenspeile et fylldig bilde av historien, der mange ulike tema som hører sammen er beskrevet.

Valg av planform

Planformen er kommunedelplan, som følger de samme saksbehandlingsregler som for kommuneplan. Siden det er en temaplan som ikke legger til rette for utbygging, er det likevel ikke krav om konsekvensutredning jf. forskrift om konsekvensutredninger.

Med plantypen følger handlingsdel som skal gi grunnlag for prioriteringer og økonomiske disponeringer.

Planen er utarbeidet i tråd med planprogrammet som er fastsatt av Arendal Bystyre 19.11.2015.

Arbeidsform

Det ble varslet oppstart av planarbeid 22.05.2015. Som en del av oppstarten ble det avholdt felles møte i august, der alle historielag, relevante foreninger og ressurspersoner ble kalt inn. Det ble gitt mulighet for å delta i de ulike gruppene knyttet til hvert utvalgte tema. Ressurspersoner i kommunens mange historielag og velforeninger har deltatt sammen med noen enkeltpersoner som har særlige interesser og fagkompetanse på temaet. Kunnskapen disse personene har delt med oss i kommunen er avgjørende for at arbeidet med kulturminneplan i det hele tatt har vært mulig.

Hensikten med arbeidet er å få kunnskapen inn i kommunens planer, slik at kulturarven kan forvaltes på best mulig måte i fremtiden.

Valg av temaer

I følge planprogrammet skal planen gi oversikt over følgende;

- **Bevaringsverdige parker, alléer og hager**
- **Maritime kulturminner**
- **Krigsminner fra 2. verdenskrig**
- **Uthavner**

Bakgrunn for de utvalgte temaene

I kap. 19 i kommunedelplan for kultur er det nevnt spesielt at en kulturminneplan skal omfatte bevaringsverdige parker, hager og alléer. Hageelementer er ofte skadelidende når privateiendommer skal videreutvikles eller offentlig veier og bygninger skal bygges. Ved en registrering kan en få frem hvilken historiske sammenheng de er oppstått i, og hvilken opplevelsesverdi det kan få for eier for øvrig å bevare slike anlegg.

Temaet maritime kulturminner omfatter all aktivitet som har med kystkulturen å gjøre. I vår landsdel er lokalbefolkningens identitetsfølelse sterkt knyttet til slike kulturminner. I dette arbeidet har vi også valgt å belyse «de båtreisendes», (romanifolket som reiste sjøveien) kultur og historie. Vi har foreslått å registrere plasser i skjærgården med stedsnavn knyttet til denne minoriteten. Kommuneplanen slår fast at kulturminner og kulturarv skal gjøres synlig og tilgjengelig, og da er dette et tema som bør løftes frem i lyset. Vi viser også til Riksantikvarens prosjekt vedrørende nasjonale minoriteter.

Registrering av fortøyningsinnretninger er foretatt, men ikke langs hele kystlinja. Rapporten tar for seg ulike typer fortøyningsinnretninger opp igjennom tidene. Registreringene utfyller

helheten i våre mange kulturmiljøer langs kysten. Det gjenstår noe arbeid med å få registreringer inn i kartgrunnlaget. Under temaet om maritime kulturminner har vi i tillegg valgt å ta med sjømerker, fordi det er nevnt i flere høringsuttalelser, og på grunn av Kystverkets pågående plan om fornying av navigasjonsinnretninger.

Kulturminner fra andre verdenskrig skal prioriteres ifølge sentrale retningslinjer og Riksantikvaren, og er derfor satt opp som et av de temaene kulturminneplanen skal omfatte.

Det siste temaet som presenteres er uthavner. I kommunedelplan for kultur er det nevnt spesielt at en kulturminneplan skal omfatte oversikt over og informasjon om kommunens uthavner. Aust-Agder fylkeskommune har uthavner som et satsningsområde. På sikt er det et mål å forberede uthavnene til å kvalifisere for å legges inn som et forslag til verdensarv, dvs UNESCO. Dersom uthavnene på Agderkysten skal kvalifisere seg for en nominasjon er det behov for å oppdatere bevaringsplaner og vise at stedene forvaltes på en slik måte at de kulturhistoriske verdiene vil bli ivaretatt over tid. Dette er et kommunalt ansvar.

Kunnskapsgrunnlaget

Historier overleveres fra den ene generasjonen til den neste. Skal historiene overleve i vår tid, må de skrives ned. Kunnskapen må holdes levende med historier, minnesmerker og bevaring av kulturminner. Vi har mye kunnskap, men det må systematiseres, kartfestes og ikke minst formidles.

Skolene bør være en viktig målgruppe for formidling.

Arendal kommunes mange historiske bygningsmiljøer er omfattet av kommunedelplan for sikring og videreutvikling av bevaringsverdig bebyggelse og områdene rundt, som ble vedtatt i 2003. Denne planen gir et helhetlig bilde av kommunens bygningsmiljøer, og danner grunnlag for hensynssoner for kulturmiljøer i kommuneplanen. Planen er brukt som referanse for temaet parker, hager, alléer og temaet uthavner.

Sefrak-registeret og kulturminnesøk er også brukt aktivt i arbeidet sammen med lokalhistoriske kilder.

Selv om vi har tilgang til gode og omfattende registre, er det samarbeidet med spesielt interesserte som har gitt den nødvendige kunnskapen. Rapportene som er levert bygger på et grundig registreringsarbeid som kan brukes videre som grunnlag for de tiltak som foreslås i handlingsdelen.

For de temaene som er valgt ut er kunnskapsgrunnlaget mangelfullt. Noe av hensikten med planen er å øke kunnskapsgrunnlaget, og formidle kunnskapen til innbyggerne og integrere opplysningene i forvaltningen.

Temadel

Beskrivelse av de 4 utvalgte temaene

Hager, parker og alléer

Referansegruppe:

Anne Marie Falck, kunsthistoriker
Ingunn Hellerdal, landskapsarkitekt
Ellen Ledaal Gjertsen, Arendal historielag
Jan Boe Kielland, privatperson, hage- og historieinteressert

Møter avholdt høsten 2015 / våren 2016 og vinteren 2019.

Rapport:

«Temarapport: Hager, Parker, Alléer.» Ingunn Hellerdal, landskapsarkitekt, 09.06.2019

Målsettingen med arbeidet er å sette fokus på gamle hager for å skape bevissthet og synliggjøre uteområdene som en viktig del av kulturarven. Rapporten gir først og fremst en oversikt på bakgrunn av gjennomgåtte kilder; databaser, litteratur og generell kunnskap. Referansegruppa har bidratt med verdifull kunnskap, innhentet arkivstoff og vært en konstruktiv dialogpart.

Å bygge landsteder utenfor byene var utbredt der det fantes et velstående borgerskap. En slik tradisjon utviklet seg i Europa, og idéene ble inntatt i Norge, spesielt på slutten av 1700-tallet og tidlig 1800-tallet. Denne perioden falt sammen med Arendals storhetstid, og mange rike byborgere, redere, trelasthandlere og til dels høyere embetsmenn skaffet seg eiendommer i Arendals nære omgivelser. Dette foregikk primært på Hisøy og Tromøya, men også en del øst og vest for byen. Beliggenheten ved sjøen var ikke bare attraktiv, men også bekvemt, siden båt var det viktigste transportmidlet.

Det ble også anlagt mange landsteder utenfor Arendal i en seinere periode, 1850-1880, da sjøfarten blomstret og det var stor velstand i Arendals handelsborgerskap, særlig blant trelasthandlere og redere.

Landstedene ble etablert i en tid og i et samfunn med store klasseforskjeller. Forseggjorte

hageanlegg skapte en storslått ramme for selskaper. Byens elite hadde sosial omgang med hverandre, ofte via giftemål, og det skapte forventinger, konkurranse og sosialt press om å opprettholde slik status. Idealene om å vise fram sin storhet passet inn i datidens europeiske kulturimpulser. Et viktig element med røtter tilbake til barokken, var alléer langs tilkomstveien, enten det var fra sjøen eller fra landsiden.

*His Allé, fra His Kirke til Fagerheim.
Selve boligen er borte. Foto AK 2016.*

Store hageanlegg var en selvfølge på landstedene. Det kunne være oppmurte terrasser i tilknytning til boligen og lysthus og dammer samt spasér- og ridentier, gjerne ute i tilgrensende naturparker. Foruten Langsæ hadde Heimarnes, Kokkeplassen, Roligheden, Thorshaug, Bellevue/Nystuen, Frivold, Skovsbo og Langevold tilhørende naturparker. De fleste av disse lystgårdene hadde et aspekt som avlsgård, det vil si gårdsbruk hvor det ble dyrket vekster, og holdt dyr. Det kunne til og med opprettes private gravsteder lokalisert til familiens lyststeder. På romantiske spaserveier i nærheten av lystgården kunne man passere gravstedet og minnes de døde.

Torshaug anlagt ca. 1890. Foto AK 2016.

I kommunens mange områder med kulturhistorisk bebyggelse, som er omfattet av kommunedelplan for bevaringsverdig bebyggelse og områdene rundt, finnes det spor av tidligere tiders bruk, beplantning og konstruksjoner. Oftest dreier det seg om varige steinarbeider, slik som steingjerder, murer, oppbygde veier, trapper, brygger eller steinbelegninger. Det kan også være et stort tre, eller et spesielt treslag med en bevisst tanke bak akkurat den plasseringen. Rundt hagen var det som oftest stakittgjerder, og det kunne være en gammel hagebenk. Felles for så å si alle hager tidligere, var innslag av nyttevekster. Det kunne være dyrking av poteter eller grønnsaker, bærbusker eller frukttrær.

Maritime kulturminner

De båtreisende

Tekst: Sølvi Haraldstad Christensen, kulturnettverket.

Det er avholdt møte 25. februar 2019 med aktuelle historielag om temaet.

Romanifolket er en av fem nasjonale minoritet i Norge. De fikk denne statusen i 1999, etter at Norge ratifiserte Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter. De øvrige er Jøder, Skogfinner, Kvener og Rom. I Stortingsmelding nr. 15 Nasjonale minoriteter i Norge, defineres nasjonal minoritet som følger:

Etnisk, religiøs og/eller språklig minoritet med langvarig tilknytning til landet. En nasjonal minoritet har bodd i landet i minst 100 år.

De båtreisende, også kalt «fantene» langs kysten på Sørlandet, regnes som en del av romanifolket. Det samme gjelder for taterne.

Abelholmen, også kalt «Fanteholmen», sommeren 2019. Foto AK.

I forbindelse med Riksantikvarens prosjekt for å løfte fram og få økt kunnskap om nasjonale minoriteters kulturminner vil det være spesielt fokus på kulturminner knyttet til romanifolket/tatere før 2020. På bakgrunn av dette og romanifolkets lokalhistoriske tilknytning til sørlandskysten har vi valgt å ta med denne gruppen under tema for maritime kulturminner.

Romanifolk

Romani er nå fellesbetegnelse for skandinaviske folkegrupper som tradisjonelt har hatt en omreisende livstil med småhandel, håndverk – særlig metallarbeid-, sang og musikk.

Omstreiferne bestod av ulike grupper i Norge – de som holdt til hovedsakelig på Østlandet, Trøndelag og Nord-Norge ble omtalt som taterne. De som reiste langs kysten i Sør Norge ble kalt fanter på Sørlandet. Det er ulike meninger blant forskere om opprinnelse til de båtreisende langs kysten i Sør Norge. En teori er at de har et annet opphav enn taterne, noe som begrunnes med ulikhet i utseende og språk. Gruppen ble også kalt Skøyere, og deres opphav kunne være fra Danmark, Tyskland eller fastboende i Norge som falt utenfor

samfunnet - av ulike årsaker. Etter hvert ble de ulike gruppene mye blandet med hverandre. Myndighetene omtalte gjerne alle reisende grupper som omstreifere.

*Familie som har lagt til ved Abelholmen i 1946-47.
Foto Dannevig. (skannet fra heftet: Glomdalsmuseet
Latjo Drom Romanifolkets/taternes kultur og historie)*

De båtreisende var en del av kystkulturen i flere hundre år. De levde sitt liv på nomadisk vis langs kysten, og de var Europas eneste minoritet som reiste og bodde i båt. Båten ga dem mulighet til å dra hvor de ville og når de ville. Båten gav også muligheter til å handle med fastboende langs hele kysten. Fra 1850 og utover var det mye ulike skøyter eller dekksbåter som ble brukt. Den reisende livsformen var viktig for identitet og økonomi. De livnærte seg av sesongarbeid ved å selge varer og håndverkstjenester til folk på bygdene. De gikk fra gård til gård og solgte eller byttet håndverkstjenester og ulike varer og håndarbeider, herunder trådarbeid som visper etc. og ellers andre småvarer. Fra 1890 og utover jobbet mange av mennene som blikkenslagere.

Det var vanlig at familier bodde i båten hele året. Noen hadde imidlertid vintersted på land. De hadde ellers tilgang på matauk ved å fiske eller drive jakt på sjøfugl. Det var utvilsomt en fri form for livsførsel, men også mye slit og usikkerhet. Det kunne være mange barn, og livet om bord i ei skøyte på vinterstid kunne nok være vanskelig.

*Romanifolkets stand under Arendalsuka 2019.
Foto AK.*

Romanifolk over hele landet ble utsatt for press fra myndighetene til å bli fastboende, ikke minst på grunn av barnas skolegang.

Deres levemåte ble sett på som uønsket fra myndighetene side og etter 2. verdenskrig var mange blitt bofaste. Etter 1950 -60 tallet var det slutt på de båtreisendes nomadetilværelse langs Sørlandskysten.

Ettersom de båtreisende fartet rundt er det lite faste kulturminner igjen etter denne minoritetsgruppen. Det finnes imidlertid immaterielle kulturminner i form av stedsnavn på

ulike steder, gjerne ved plasser der de pleide å legge til med båtene i perioder. Sentrale trekk i deres kultur var også samhold og slektsfølelse, kunsthåndverk, sang og musikk.

Kilder:

Museum Vest Fortellinger om kyst-Norge: Fiskeripublikasjoner - De båtreisende

Riksantikvaren: Nasjonale minoriteter - De båtreisende

De båtreisende: Romanifolket som reiste sjøveien

Norsk leksikon: Taterne

Glomdalsmuseet: *Latjo Drom* Romanifolkets/taternes kultur og historie

Fortøyningsinnretninger

Rapport:

Fortøyningsringer og bolter i Arendal kommune. Øyvind Rosenvinge 2012 og 2014.

Fortøynings- og varpefester er bolter som er satt ned i fjell til fortøyning av skip. Det finnes mange slike i Arendal kommune, særlig i uthavnene, langs begge sider av Galtesund og ellers steder der seilskutene skulle seile inn og ut, eller fortøye for å ligge trygt ved land. Varpefester var til uvurderlig hjelp når seilskuter skulle manøvrere seg inn og ut av smale sund. Dette var særlig viktig for seilskutene - som ikke hadde motor til hjelp.

Fortøyningspåler og -ringer og varpepåler fra seilskutetida er viktige kulturminner fra Arendals periode som sjøfartsby. Slike innretninger i strandsonen er gamle og de er av betydelig kulturhistorisk interesse. Vi vurderte det som viktig at de ble registrert slik at de kunne kartfestes. På den bakgrunn kan man sikre at et utvalg blir bevart og vedlikeholdt eller konserverv. Det er snakk om påler, ringer og bolter. Noen kan være helt fra 1600-tallet.

Fortøyningsbolt med ring, Skudeholmen. Foto Øyvind Rosenvinge 2012.

Fortøyningsringer hadde en vesentlig økonomisk interesse for dem som hadde slike på sin grunn. De som benyttet den måtte betale ringpenger for å bruke ringen. En ring kunne visstnok gi en inntekt en enke kunne leve av – så det var en inntektsbringende innretning.

Tidens tann tærer på fortøyningsinnretningene. Vann, saltvann, vær og vind fører til at de ruster bort. Det er ulike vurderinger om hvordan de best kan bevares.

Øyvind Rosenvinge, lokalhistoriker med stor kunnskap om temaet, ble engasjert til å foreta registreringen. Det har han fullført på en utmerket måte, og vi er takknemlig for den store jobben han rakk å gjøre for Arendal kommune før han døde.

Vedlagt følger hans rapporter fra registreringen.

Sjømerker

Første gangen vi hører om et konkret sjømerke i Norge, er helt tilbake til år 869 da det ble bygd en varde, Ryvarden, for å finne lettere hjem når man kom fra Island. I Magnus Lagabøters landslov fra år 1274 nevnes «*leidsogumadr*», dvs los, i avsnittet om "Landevernet". Losing og kunnskap om sjøveien var et militært anliggende den gangen. Sjømerking i middelalderen er dårlig dokumentert. Landemerker og landkjenninger ble brukt å navigere etter. Tromøy kirke, «Risørflekken» og Jomåsknutene er eksempler på det.

Lys som formelt navigasjonshjelpemiddel ble for første gang tatt i bruk i Norge i 1655 da det ble gitt kongelig bevilgning for å drive «*Løcht og Fyhr*» på Lindesnes.

Fra 1700-tallet tok det offentlige mer og mer ansvar for sjøveien. Merking langs norskekysten med varder og brennende lys i vipper ble etter hvert plassert på synlige steder langs leia. I

1814, fantes det likevel bare 10 fyrstasjoner her til lands.

Helt fra opprettelsen av Fyrdirektoratet i 1841 var målet å belegge landets kyst og farleder med lys. Kvaliteten på fyrbelysningen ble stadig forbedret. I 1883 var gassoljebrenneren en realitet, og dermed var det mulig å oppføre mange fyrlykter uten fast tilsyn. Etter dette ble de første fyrlyktene langs kysten utenfor Arendal bygd. I 1897 ble det første elektriske fyret tent på Ryvingen fyrstasjon.

Ytre Møkkalasset fyr 1890-1900, ukjent fotograf, bilde fra arkivverket. Fyrstasjonene Store- og Lille Torungen, Sandvigodden og Ytre Møkkalasset er fredet.

Den teknologiske utviklingen førte etter hvert til at det ikke var samme behov som tidligere for å ha bemannede fyrstasjoner, og den siste fyrstasjonen ble avbemannet i 2006.

Fyr og sjømerker har hatt betydning for mange mennesker, og riksantikvaren har fredet et representativt utvalg.

Gitmertangen øvre og nedre fyrlykter, begge med oljeboder og Merdø fyrlykt ble alle fredet i 2016. Bildet viser Gitmertangen nedre fyrlykt med oljebod. Foto Arendal kommune.

Vi er nå inne i en heldigitalisert verden når det gjelder navigasjonshjelpemidler om bord i skip. Merkingen på land må holde tritt med dette, og Kystverket har for tiden under arbeid en plan for utskifting av de fleste fyrlykter og merker som ikke er fredet. Dette er nødvendig med tanke på sikkerhet til sjøs, på samme måte som innføring av nyvinninger opp igjennom historien har vært avgjørende i forhold til å øke sjøfarendes sikkerhet.

Alle sjømerker, fyrstasjoner, fyrlykter, staker og båker er registrert i offentlige sjøkart.

I 1997 gjennomførte Aust-Agder fylkeskommune i samarbeid med riksantikvaren og kystverket en registrering av alle faste sjømerker i vårt fylke. I alt 398 dagmerker og 77 lykter ble registrert. Registreringen er utgitt i bokform: "Sjømerkene. Veiviser og kulturminner – Kulturhistorisk oversikt over sjømerkene i Aust-Agder" av Hans Roald Hanssen.

Kilde:

Kystverkets landsverneplan for maritim infrastruktur, 2009

Krigsminner fra 2. verdenskrig

Arendal og omegn krigshistoriske forening ved Rune Gjeruldsen og Werner Wernersen har vært engasjert for å gjøre registreringene. Diverse møter og samtaler er avholdt.

Rapport:

Sluttrapport registrering krigsminner Arendal Kommune 2016 og 2017, Arendal og omegn krigshistoriske forening, 8. august 2017

Arendal og omegn krigshistoriske forening (heretter AKHF) har gjennomført registreringer av fysiske krigsminner i deler av Arendal Kommune. Registreringen har vært gjort med utgangspunkt i kopier av gamle tyske og allierte etterretningskart, etterretningsrapporter og beskrivelser fra både tysk, norsk og alliert side samt ved bruk av digitale kart og etter tips fra publikum.

Sammen med Tromøy var Hisøy sterkt befestet i innseilingen til Arendal. Kystbatteriet på Sandviga skulle sammen med batteriet på Flosta beskytte innseilingene til Arendal.

Kalvøysund festning, «Flostaøen Kystbatteri» ble påbegynt i 1941.

Bunkers, Kalvøysund festning. Foto AK 2016.

Løpegang, Kalvøysund festning. Foto AK 2016.

Batteriet på Flosta er veldig godt bevart og står ikke tilbake for Sandviga når det gjelder konstruksjoner av løpeganger, dekningsrom og andre bygninger og befestninger. Anlegget er i god stand den dag i dag, men preges av at det er flere private aktører som benytter anlegget til ulike ideelle formål; speidere og pistolklubb kan særskilt nevnes.

Tromøy bar gjennom hele krigen preg av stor militær aktivitet, og både Wehrmacht Heer, Kriegsmarine og Luftwaffe var representert på øya med sine soldater. Hove-området bar preg av luftforsvarsskolen som var her i tillegg til radarer, mens Torjusholmen og Skilsø var bemannet av regulære styrker fra hær og marine.

Sandviga er et av de stedene i Arendal med lengst sammenhengende militært nærvær. Allerede i 1709/1710 ble kanoner utplassert her til forsvar av Arendals innseiling, og gjennom skiftende tider har militæret vært til stede på Sandviga helt frem til avviklingen av NATO-anlegget i 2006. Sandviga har aldri sett så mye militær aktivitet som da Wehrmacht bestemte å anlegge et kystbatteri her i 1941. Med dette fulgte omfattende befestninger i hele

området. Det ble anlagt kanonstillinger, lyskasterstillinger, ekspropriert hus og bygninger. Totalt ble det forlagt ca. 150 mann på Sandviga på det meste. Området som i dag benevnes som «Sandvigen Festning», som er det som NATO og det norske forsvaret har benyttet siden 1945 og frem til 2006, fremstår som et av de bedre bevarte tyske kystbatteriene i Norge i dag.

*Kanonstilling, Sandvigen
Festning. Foto AK 2016.*

Som med alle de større tyske anleggene rundt på norskekysten er det også på Hove mulig å se hvordan byggingen av befestningene har utviklet seg med krigens gang i Europa. De tidligste bygningene og anleggene ble bygget med jordvoller og stokketak, før anleggene ble forsterket med armert betong etter 1943-1944 – særlig etter landgangen i Normandie i juni 1944.

I Arendal by er det ikke så mange fysiske krigsminner som er synlige i dag. Arendal har vært gjennom mange transformasjoner og bykjernen er stadig utvidet, slik at synlige minner har blitt fjernet over tid. Det finnes dog fortsatt minner igjen – de mest synlige ligger i tilknytning til Myrene leir som var anlagt på Strømsbusletta. Ved jernbanestasjonen finnes også noen enkeltstillinger, og det finnes rester etter tysk krigsaktivitet på Batteriet i Arendal sentrum.

Arendal har mange krigsminner som er av interesse for allmenheten å ta vare på. De mest spektakulære er i privat eie, som for eksempel kommandobunkersens på Sandum, kommunikasjonsbunkersens i Stølsviga og de gjenværende restene av den tyske radaren på Bjelland. I tillegg har vi de to nevnte hærkystbatteriene på Flosta og Hisøy som er godt intakte den dag i dag. Mange krigsminner er skjult av vegetasjon, og benyttet som «søppel-plasser» for skrot og hageavfall. Noe er også fjernet på grunn av utbygging.

Gjennom registreringsarbeidet har Arendal og omegn krigshistoriske forening, AKHF, fått kjennskap til flere festningsrester og stillinger enn det som var kjent i utgangspunktet. Dialogen med grunneiere har også vært positiv, og alle de har møtt på eller banket på døra hos underveis har vært villige til å vise hva de har i hagen eller under huset.

Uthavner

Referansegruppe:

Hilde Austarheim, Aust-Agder museum og arkiv
Peter Widmer, Fortidsminneforeningen avd. Aust-Agder
Ingvild Synøve Paulsen, arkeolog, Aust-Agder Fylkeskommune
Finn Olav Andersen, Revesand Vel
Ingebjørg Ytterdal, Flosta Historielag

Møter ble avholdt høsten 2015

«Delrapport: Uthavner», Arendal Kommune v/ Nora Moberg Lillegaard, datert 6.6.2019, med bakgrunn i innspill fra referansegruppa.

Agders uthavner har fått økt oppmerksomhet i de senere årene. På regionalt nivå er det vedtatt en strategi for å forberede uthavnene til å kunne vurderes for UNESCOs verdensarvliste. Det er opprettet et prosjekt i den forbindelse, og det blir jevnlig holdt samlinger der ulike tema tas opp.

I gamle «miletabeller», kart og seilingsbeskrivelser, losmanntall, lokaliseringer av tidlige tollstasjoner og sjømerker gjenfinner vi stedsnavn som kan fortelle oss hvilke steder som var de historiske uthavnene. Det har vist seg å være litt uenighet om hvilke små historiske steder langs kysten som i dag skal falle inn under kategorien. Vedlagte rapport beskriver de som er aktuelle, eller er oppstått som en videreutvikling av de opprinnelige som er nevnt i de gamle dokumentene.

Agderkysten består av en rekke lune, gode havner med innseilings- og utseilingsmuligheter i flere retninger. De viktigste handelsrutene gikk fra sørvest Europa via norskekysten og videre til Østersjølandene. Flere og flere skip oppsøkte de trygge havnene langs Agderkysten for å hente vann, proviantere, eller vente på god bær og at isen skulle gå i Østersjøen.

Det oppstod etter hvert behov for tollstasjoner og kontroll med skjenkesteder og handel samt et organisert losvesen. Etter hvert ble dermed uthavnene bebygd, og utviklet seg til utposter som kun baserte seg på sjøfartsrelaterte næringer. Når seil ble byttet ut med damp mot slutten av 1800-tallet var det uunngåelig at byene overtok som havner, og utviklingen i uthavnene stagnerte.

Merdø med inn- og utseilingsmulighet både øst- og vest for øya. Foto: AK 2016.

Merdøområdet hadde de naturlige forutsetningene som var attraktive for sjøfarten mellom Europa og østersjølandene så tidlig som på 1500-tallet. På midten av 1500-tallet var Merdø

den mest benyttede havn på Agderkysten etter Flekkerøy. Mardou var navnet på hele havneområdet mellom Revesand og Merdø ifølge hollandske kart fra 15- og 1600-tallet. Etter hvert utviklet uthavnsamfunnet seg til å omfatte alle havnene rundt Merdøfjorden, Havsøya, Sandvigen, Merdø, Torjusholmen, Rægevig, Revesand og tilslutt Gjessøya.

Ytterst i Tromøysund og Oksefjorden er det også utposter, Narestø, Kalvøysund, Brårvikkilen, Holmesund og Bota. Denne kyststrekningen er full av båer og skjær som gjør farvannet mellom Tromøysund og Lyngør svært krevende å seile uten å være lokalkjent. Naturlig nok ble denne strekningen kjent for sine mange loser.

Narestø var et såkalt «skysskifte» på 1700-tallet, Kalvøysund hadde Tollstasjon. De første som bosatte seg i Brårvikkilen og Kalvøysund var strandsittere under Brårvik, som var krongods frem til slutten av 1600-tallet, da eiendommen ble frikjøpt.

I 1720-årene, da losvesenet ble organisert, ble “Narrestøe og Dahlskillen losoldermandskap” opprettet under Arendal tolldistrikt, med 6 faste loser, og like mange reserveloser etter behov.

Holmesund, helt ytterst i Oksefjorden. Foto: AK 2016.

Holmesund er særlig kjent for sine mange loser, og er knyttet til flere dramatiske hendelser som er beskrevet i kilder, bl.a. slaget på Lyngør i 1812.

Familien som eide Øvre Tverrdal, solgte gården og flyttet til Bota i begynnelsen av 1700-tallet. Herfra ble det drevet stort i skipsfarts- og redernæringen med større skip i trelastfarten på Holland og England.

Alle disse havnene inngår med en beskrivelse i «kommunedelplan for sikring og videreutvikling av bevaringsverdig bebyggelse og områdene rundt», som ble vedtatt i 2003, og er dermed omfattet av hensynssone H_570 kulturmiljø i kommuneplanen.

Handlingsdel

Foreslåtte tiltak i årene fremover

Det er valgt å fordele tiltakene på planavdeling og kulturnettverket når det gjelder gjennomføringen i årene som kommer.

Planavdelingens oppgaver er knyttet til arealplanstatus og utarbeiding av reguleringsplaner. I hovedsak dreier det seg om å utvide hensynssoner H_570 for kulturmiljø, eller å lage nye slike soner. Dette kan tidligst gjennomføres ved neste rullering av kommuneplanen. Det er også foreslått at det settes i gang regulering av uthavnene som følge av denne planen. Bevaringsplaner ligger naturlig innunder kommunens eget ansvarsområde, men dersom det er behov for konsulenter, vil det gi økonomiske konsekvenser. Det viktigste tiltaket med tanke på plan- og byggesaksbehandlingen er å få registreringene inn i vårt kartverktøy. Det vil være behov for en vurdering av hva det er naturlig å legge inn, men planforslaget gir et godt grunnlag for utvelgelser.

Kulturenheten blir ansvarlig for tiltakene av kulturell art, slik som foredrag, utstillinger eller vandringer. Slike arrangementer holdes allerede, og planen innebærer forslag til prioriteringer av tema i årene som kommer. Større arrangementer er foreslått i samarbeid med større aktører slik som Kuben museum og arkiv. Et naturlig ansvarsområde for kulturenheten er formidling av kunnskap om de valgte temaene, med hovedvekt på den immatrielle delen av kulturarven.

De foreslåtte tiltakene dreier seg om hvilken retning forvaltningen skal ta fremover mer enn å foreslå helt nye tiltak. Tiltakene vil derfor gi lite økonomiske konsekvenser utover det som kan forventes i en kommune.

Tiltak for tema hager, parker og alléer

Arealplan

- Rutinemessig registrering i kulturminnesøk (geodata, student el. I)
- Vurdere om hensynssoner skal utvides, eller om det skal legges inn nye hensynssoner i kommuneplanen som følge av rapporten.

Kultur

- Foredrag/kulturlunch i samarbeid med aktuelle samarbeidspartnere
- Lokalhistoriske vandringer

Tiltak for tema maritime kulturminner

Arealplan

- Gjennomgang av aktuelle stedsnavn knyttet til de båtreisende, og evt. få det lagt inn på kartet
- Følge opp kommuneplanutvalgets høringsuttalelse til pågående plan for maritim infrastruktur, overfor Kystverket

Kultur

- Samle inn stedsnavn knyttet til temaet de båtreisende i samarbeid med aktuelle lag og foreninger/ andre med lokalkunnskap
- Sette opp skilt med info om stedsnavn knyttet til de båtreisende der det er aktuelt
- Samarbeide med Aust-Agder museum og Arkiv/Kuben om utstilling og foredrag knyttet til de båtreisende på Sørlandskysten
- Foreta resten av registreringene av fortøyningsinnretningene (gjøres av geodata-avdelingen)
- Vedlikehold av et utvalg av fortøyningsinnretninger
- Samarbeid med aktuelle lag, foreninger og kulturminneavd. hos fylkeskommunen for merking og evt. konservering av utvalgte fortøyningsinnretninger
- Samarbeid med biblioteket om formidling av maritim kulturarv
- Lunch/ kvelds foredrag om ulike temaer knyttet til maritim kulturarv (de båtreisende, fortøyningsinnretninger og sjømerker)

Tiltak for tema krigsminner fra 2. verdenskrig

Arealplan

- Utvide hensynssoner i kommuneplan: Sandvigen festning (med Torjusholmen), Kalvøysund festning
- Vurdere nye hensynssoner for Hove leir, områder mellom Bjelland og Sandum Bro.

Kultur

- Foredrag/lokalhistoriske vandringer i samarbeid med aktuelle lag og foreninger (er allerede foretatt, og følges videre opp i årene fremover)
- Samarbeid med lag og foreninger om skjøtsel og bruk for å ivareta kulturverninteresser i området
- Vurdere tiltak for å ivareta personsikkerheten på Sandvigen og Kalvøysund festninger.
- Få inn de innleverte registreringene i Askeladden.

Tiltak for tema uthavner

Arealplan

- Deltakelse i fylkeskommunens prosjekt/ strategi om uthavner med tanke på nominasjon til Unesco- verdensarvliste.
- Deltakelse i tverrfaglig prosjekt for å komme frem til et handlingsprogram for Merdø
- Gjennomføre regulering av Havsøya- Sandvigen- Torjusholmen- Rægevig- Rævesand- Gjessøya- Merdø. Oppstart er varslet i mai 2017. Merdø prriteres.
- Sette i gang ny regulering eller revisjon av eldre reguleringsplaner av Narestø og Holmesund.
- Evt. endringer av kommuneplanens arealdel – utvidelse av hensynssonene H_ 570

Kultur

- Deltakelse i fylkeskommunens prosjekt/ strategi om uthavner med tanke på nominasjon til Unesco- verdensarvliste.
- Informasjon om uthavner på hjemmesiden, «uthavnsportal»
- Foredrag/kulturlunsj i samarbeid med aktuelle samarbeidspartnere. Ulike temaer om uthavnshistorien, herunder loshistorie /sjøfartshistorie/ byggeskikk mm, kan være aktuelt.

Vedlegg

«Temarapport: Hager, Parker, Alléer.» Ingunn Hellerdal, landskapsarkitekt, 09.06.2019
Lister

«Fortøyningsringer og bolter i Arendal kommune.» Øyvind Rosenvinge 2012 og 2014
Lister 2012
Lister tillegg 2014

«Sluttrapport registrering krigsminner Arendal Kommune 2016 og 2017»
Arendal og omegn krigshistoriske forening, 8. august 2017
Anbefalinger og lister

«Delrapport: Uthavner.» Arendal Kommune v/ Nora Moberg Lillegaard, datert 6.6.2019, sist revidert 8.01.2020, med bakgrunn i innspill fra referansegruppa.

Lenker til relevante planer

Generellt overordna planer og styringsdokumenter:

<https://www.arendal.kommune.no/politikk-og-organisasjon/kommuneplan-planer-og-styringsdokumenter/>

Kommuneplanen:

<https://www.arendal.kommune.no/politikk-og-organisasjon/kommuneplan-planer-og-styringsdokumenter/kommuneplan-2019-2029/>

Kommunedelplan for kultur:

<https://www.arendal.kommune.no/politikk-og-organisasjon/kommuneplan-planer-og-styringsdokumenter/kommunedelplaner/kultur-2017-2020/>

Kommunedelplan for sikring og videreutvikling av bevaringsverdig bebyggelse og områdene rundt / Kommunedelplan for bevaring:

<https://www.arendal.kommune.no/politikk-og-organisasjon/kommuneplan-planer-og-styringsdokumenter/kommunedelplaner/bevaring/>

